

Lətifə Şirzadova

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-8842-1218>

10.30546/2518-752X.1.601.015

SİNONİM PARADİQMLƏRİNİN METAFORLARIN YARANMASINDA ROLU

Açar sözlər: sinonim paradigmlər, metafor, koqnitiv lingvistik, leksik potensial, üslubi çalar

Keywords: synonym paradigm, metaphor, cognitive linguistics, lexical potential, stylistic nuance

Ключевые слова: синонимическая парадигма, метафора, когнитивная лингвистика, лексический потенциал, стилистический оттенок

Giriş. Müasir dilçilikdə üslubi vasitələrin, xüsusilə metafor və sinonimliyin öyrənilməsi dilin semantik, koqnitiv və pragmatik mexanizmlərinin aydınlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bədii mətnə üslubi vasitələr yalnız estetik funksiya daşıyır, eyni zamanda müəllifin dünyagörüşünü, emosional münasibətini və konseptual düşüncə tərzini əks etdirən əsas dil alətləri kimi çıxış edir. Bu baxımdan metafor və sinonimlik dilin leksik-semantik sistemində bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərən, qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan fenomenlərdir.

Hər bir əsərin formasına uyğun olaraq yazıçı üslubi vasitələr seçir. Nəzm əsərlərində qafiyə, ritm əsasdırsa, nəsr əsərlərində də digər üslubi vasitələr əhəmiyyətlidir. Üslubi vasitələr bədii mətnə təsviri alətlər kimi qəbul edilir. Onlar sözlərin adi istifadədən də üstün tərəflərini ifadə edir. Bəzən yazıçı fikrini dolayı izah etmək istəyir. Bunun üçün o, ədəbi mənalardan daha dərin mənalara olan üslubi fiqurlardan istifadə edir. Üslubi vasitələr mətni daha canlı və maraqlı edir. Bu da oxucunun diqqətini cəmləməyə və öz üzərində saxlamağa imkan verir. Leksik üslubi vasitə kimi metafor konseptual köçürməyə əsaslanan koqnitiv mexanizmdir və dilin həm leksik, həm də pragmatik sistemində dominant rol oynayır. Sinonimlik isə dilin leksik sisteminin ən mürəkkəb və çoxplanlı sahələrindən biri olaraq semantik strukturların formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dilçilikdə sinonimlik yalnız eyni mənanı ifadə edən sözlər kimi qəbul edilmir, eyni zamanda, fərqli semantik çalarların, üslubi fərqlərin və koqnitiv strukturların daşıyıcısı olan vahidlər kimi şərh olunur. Bu iki fenomen – sinonimlik və metafor – bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. Çünki metaforların formalaşması zaman-məkan, hərəkət-hal, duyğu-idrak kimi konseptual sahələr arasında əlaqələr yaradarkən, çox vaxt həmin sahələr daxilində mövcud sinonim paradigmlərindən semantik dəstək alır [4, s. 47].

Müasir semantika sinonimliyi müxtəlif parametrlər üzrə dəyərləndirir:

- denotativ yaxınlıq,
- konnotativ fərqlər,

- üslubi çalarlar,
- koqnitiv kateqoriyalarla əlaqə.

D.A. Kryuz sinonimlərin müəyyənləşdirilməsində və təsnifatında ən çox qəbul edilən sistemlərdən birini təklif etmişdir: *tam sinonimlik, yaxın sinonimlik və qismən sinonimlik* kimi mərhələlərə ayırır [2, s. 161].

Bu mərhələlilik metaforların yaranmasında əsas rol oynayır. Çünki metafor ən çox qismən sinonimlik əsasında yeni məna çalarları yaradır.

Sinonim paradigmlər eyni leksik sahəyə aid olan, lakin müxtəlif funksional-semantik çalarlarla fərqlənən sözlərin sistemidir. Apresyan sinonim paradigmi “dilın daxili leksik-sistem əlaqələrinin ən incə strukturlarından biri” kimi xarakterizə edir [1, s. 32].

Metaforların mənbə sahəsinin seçilməsi çox vaxt məhz bu paradigmin daxilindəki semantik çalarların müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Core Lakoff və Mark Conson göstərir ki, metafor yalnız bədii dillə bağlı deyil, insan düşüncəsinin struktur mexanizmidir. Konseptual xəritələşmə bir anlayış sahəsinin strukturlarının başqa bir anlayış sahəsinə proyeksiyası ilə yaranır [5, s. 15].

Konseptual xəritələşmə sinonimlərin metaforik genişlənməsində, metafor yaratma potensialında, bir sinonim qrupunun digərinə keçidində mühüm rol oynayır. Məsələn, “*parlamaq*” və “*işildamaq*” feili həm fiziki işıqlandırma, həm də metaforik xəritələşmə ilə “*uğur qazanmaq*”, “*məşhurlaşmaq*” kimi hədəf sahələrinə keçə bilər. Bu metaforik nümunələr sinonim paradigmlərindən geniş istifadə edir.

Metafor dilin leksik aktivliyini artırır və yeni söz birləşmələrinin yaranmasını təmin edir. V.Evans və M.Green bu funksiyanı “koqnitiv genişlənmə” kimi şərh edir [3, s. 292].

Sinonimlik konseptual sahədə müxtəlif metaforik yollar yaradır. Eyni konseptual sahəyə aid olan sinonimlər eyni mənbə sahəsinin müxtəlif aspektlərini daşıyır. Bu isə metaforik xəritələşmədə seçimin çoxalmasına səbəb olur. Bu fərqli semantik çalarlar fərqli metafor modelləri yaradır və dil istifadəçisinə daha incə, dəqiq və üslubi baxımdan zəngin seçim imkanı verir.

Hər sinonim yalnız denotativ deyil, həm də konnotativ yük daşıyır. Metafor isə məhz bu konnotativ yükün üzərində qurulur. Nümunəyə nəzər yetirək:

yanmaq – kəskin, dağdııcı, nəzarətsiz enerji

alovlanmaq – başlanğıc, motivasiya, aktivləşmə

közərmək – sakit, daxili, gizli və davam edən emosional vəziyyət

Bu fərqlər metaforun emosional təsir gücünü artırır, çünki metafor yalnız məna deyil, emosional rəng də köçürür.

Z.Köveçesin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq: sinonimlər metaforun üslublaşdırma potensialını artırır. O, bildirir ki, metafor yalnız konseptual struktur deyil, həm də stilistik resursdur.

Sinonimlik bu stilistik resursun genişlənməsinə aşağıdakı şəkildə təsir edir:

a) Eyni metaforun fərqli emosional dərəcələri yaranır:

qəzəbdən yanır – çox güclü emosional vəziyyət,

qəzəbi alovlandı – emosiyanın başlanması,

qəzəbi közərirdi – sakit, daxili gərginlik

b) Eyni metafor modelinin içində fərqli poetik təsir yarana bilər. Bu isə üslublaşdırma potensialı deməkdir.

Sinonimlər metaforun incə semantik seçimlər vasitəsilə dərinləşməsinə imkan verir. Metafor dilin yalnız mənanı köçürmək üçün deyil, həm də emosional ton yaratmaq, üslubi rəng formalaşdırmaq, konseptual nüansı vurğulamaq üçün istifadə olunur. Sinonimlər bu nüansları təmin edir. Bu fərqlər metaforun konkretləşməsi, hədəf sahənin daha incə təsvir edilməsi deməkdir. Bu proses üslublaşdırmanı gücləndirir. Çünki üslublaşdırma potensialı sözün emosional gücü, poetik təsir, konnotativ dərinlik kimi parametrləri ilə ölçülür. Sinonimlərin çoxluğu və semantik müxtəlifliyi həmin parametrlərin variativliyini artırır.

Sinonimlik dilin metaforik sisteminin dərinləşməsinə xidmət edir, çünki sinonimlər müxtəlif semantik, konnotativ və üslubi çalarlar daşıyır. Bu çalarlar eyni konseptual metafor modelinin müxtəlif formalarda təzahür etməsinə imkan verir. Köveçesin qeyd etdiyi kimi, sinonim vahidlər metaforun stilistik və ekspressiv potensialını artırır, çünki konseptual xəritələşmə prosesində mənbə sahəsinin müxtəlif aspektləri sinonimlər vasitəsilə hədəf sahəsinə daha zəngin formalarda köçürülə bilər.

Metaforun intensivliyi sinonim seçiminə bağlıdır. Metafor yalnız semantik deyil, həm də üslubi vahiddir və sinonimlər metaforun gücünü dəyişir.

Məsələn:

- *ürəyi titrədi* (zəif emosional metafor)
- *ürəyi parçalandı* (güclü metafor)
- *ürəyi dondular* (kəskin metafor)

Lyons bu fenomeni “üslubi sinonimlik” adlandırır [6, s. 89-93].

Metaforlar çox vaxt sinonim paradigmlərinin daxilindəki çalarlara əsaslanır.

Məsələn: “*ağıl, zəka, düşüncə, idrak*” bu paradigmin hər bir vahidi “*işıq*” mənbə sahəsi ilə metaforlaşır:

- *düşüncəsi işıqlandı*
- *zəkası parladı*
- *ağlı açıldı*

V.Evans bunu “koqnitiv rezonans” adlandırır [3, s. 254].

Mənbə və hədəf sahələrinin uyğunluğu sinonimlər üzərindən qurulur. Metaforun təsir gücü seçilmiş sinonimin semantik çalarından asılıdır. Məsələn, “*soyuq*” sözü duyğu metaforlarında *soyuq baxış*, *soyuq münasibət* aşağıdakı kimi işlənsə də, *donuq*, *buz kimi* sinonimləri metaforu daha kəskin edir [2, s. 214].

Sinonimlik metaforun çoxmənalılığını artırır. Eyni mənbə sahəsi fərqli sinonimlərlə birləşərək müxtəlif metafor yaradır:

- *daş ürək*
- *buz ürək*
- *metal ürək*

Bu sinonim dəyişkənliyi metaforun semantik çoxqatlılığını qurur. Sinonimlər sadəcə eynimənalı sözlər toplusu deyil, leksik sistemin təşkilində funksional rol oynayan paradigmlər təşkil edirlər. Paradigmin özəyində dominant söz durur.

Paradigmlə daxilindəki digər sözlər dominant sözlə ya tam bərabərlik, ya da çalar fərqlilikləri ilə fərqlənir. Nümunə: *gözəl* (*dominant, neytral*) – *cazibədar* (*emosional-ekspressiv çalar*) - *qəşəng* (*üslubi çalar*).

Sinonim paradigmlər hər bir üzvün fərqli kontekstual, üslubi və assosiativ potensialına malik olması səbəbindən dilin zənginlik mənbəyi sayılır. Məhz bu fərqlilik, metaforik transformasiya üçün ilkin şərt rolunu oynayır. Sinonim paradigmlər

daxilində sözlər mənadan çox, üslubi dəyərinə görə fərqlənilirlər. Metafor yaranmasında əsas rol oynayan amil, neytral mənadan uzaqlaşaraq ekspressiv və ya arxaik bir sinonimin gözlənilməz kontekstdə işlədilməsidir.

Sinonimlik və metaforik transformasiya arasında əlaqə dilin leksik-semantik sisteminin dərin qatlarına söykənir. Sinonim paradıqm yalnız eyni denotativ məzmunu paylaşan sözlərin qruplaşdırılması deyil, həm də dilin metaforik potensialını formalaşdırən semantik və üslubi resurslar sistemidir. Bu baxımdan sinonim paradıqm metaforik transformasiyanın baş verməsində mühüm vasitəçi mexanizm rolunu oynayır.

Sinonimlər denotativ mənada eynilik təşkil etsələr də, onların üslubi, ekspressiv və konnotativ çalarları fərqlənir. Məhz bu konnotativ fərqlər dilin metafor yaratma prosesində əsas determinativ amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu mənada sinonimlər metaforik transfer üçün yalnız alternativ leksik vahidlər deyil, fərqli emosional və koqnitiv çalarlı semantik vasitələrdir. Eyni konseptual metafor çərçivəsində müxtəlif sinonim vahidlərin istifadəsi metaforik obrazın gücünü və təsirini dəyişir.

Metaforik transformasiyanın tədqiqatında sinonim paradıqm tez-tez “semantik hovuz” kimi təsvir edilir. Bu metafor təsadüfi deyil, çünki sinonimlər müəllifə eyni konseptual sahəni müxtəlif istiqamətlərdən istifadəyə imkan verir. Paradıqmin mərkəzi üzvü daha neytral və ümumi mənə daşdığı halda, periferik üzvlər daha yüksək emosional yükə, üslubi fərdiliklərə və təsviri imkanlara malik olur.

Beləliklə, müəllif metaforik obraz yaratmaq üçün dominant vahidi deyil, məhz periferik sinonimi seçdikdə, həmin sözün daşdığı xüsusi konnotativ yük metaforun bədii-estetik gücünü artırır. Bu proses nəticəsində metaforik model eyni qalır, lakin təsvirin intensivliyi və ekspressivliyi dəyişir.

Koqnitiv dilçilikdə metafor bir konseptual sahənin digər sahəyə proyeksiyası kimi izah olunur. Bu proyeksiya zamanı seçilən leksik vasitə, yəni konkret metaforik ifadə konseptual modelin yalnız texniki realizasiyası deyil, həm də onun emosional-psixoloji çalarlarını müəyyənləşdirən amildir. Məsələn, “*mübahisə – müharibədir*” konseptual metaforası çərçivəsində istifadə olunan sinonimlər (“*vurmaq*”, “*sındırmaq*”, “*bombalamaq*”, “*zərbə endirmək*”, “*hücum etmək*”) eyni konseptual xəritəyə əsaslanır, lakin hədəf sahədə yaratdığı emosional təsir və stilistik rəng tamamilə fərqlidir. Beləliklə, sinonim seçimi yalnız dilin bəzək elementi deyil, konseptual xəritənin hansı aspektinin aktuallaşdırılmasını müəyyən edən koqnitiv seçimdir.

Elmi yenilik. Tədqiqatda sinonimlik və metafor arasındakı əlaqə koqnitiv dilçilik baxımından sistemli şəkildə araşdırılmış, sinonim paradıqların metaforik transformasiyanın formalaşmasında əsas semantik və üslubi baza rolunu oynadığı müəyyənləşdirilmişdir. Metaforun emosional intensivliyinin və stilistik təsir gücünün sinonim seçimi ilə birbaşa bağlı olduğu konkret dil faktları əsasında əsaslandırılmışdır. Araşdırma nəticəsində sinonimlərin yalnız leksik alternativ deyil, konseptual xəritələşmə prosesində aktiv koqnitiv mexanizm kimi çıxış etdiyi göstərilmişdir. Həmçinin metaforun üslublaşdırma potensialının sinonim vahidlərin konnotativ və ekspressiv çalarları hesabına genişləndiyi elmi cəhətdən sübuta yetirilmişdir.

Araşdırmanın analitik təhlili aşağıdakı **nəticələri** ortaya qoyur:

1. Sinonim paradıqları metaforaların yaranması üçün mühüm semantik baza yaradır.
2. Sinonim vahidlər metaforaların stilistik, semantik və emosional çalarlarını müəyyən edir.

3. Müasir koqnitiv dilçilik sinonimlik-metafor əlaqəsini beynin konseptual xəritələşmə mexanizmləri ilə izah edir.

4. Sinonimlik metaforların çoxqatlı semantikasını, üslubi gücünü və ekspressivliyini artırır.

Bu əlaqə dil sisteminin kreativliyini və inkişaf mexanizmini açıqlayan vacib tədqiqat sahəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Apresjan, J. D. (1992). *Lexical semantics: A handbook*. Karoma Publishers.
2. Cruse, D. A. (2004). *Meaning in language: An introduction to semantics and pragmatics*. Oxford University Press.
3. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Routledge.
4. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A practical introduction*. New York: Oxford University Press.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
6. Lyons, J. (1995). *Linguistic semantics: An introduction*. Cambridge University Press.

Latifa Shirzadova

Summary

THE ROLE OF SYNONYM PARADIGMS IN THE FORMATION OF METAPHORS

The present article explores the function of synonym paradigms (SPs) as a source of semantic and stylistic potential in the formation of original metaphors, focusing on materials from contemporary Azerbaijani prose. The research employs cognitive-semantic and contextual-stylistic analysis to investigate the underlying mechanisms. The study confirms that synonymy is not merely a lexical repetition but a structured paradigm where peripheral members possess crucial stylistic and expressive nuances. It is primarily these peripheral synonyms, rather than the neutral dominant word, that are instrumental in generating fresh metaphorical images. By utilizing a synonym with higher expressive load, the author successfully projects an abstract concept onto a concrete, often physical, conceptual domain.

Латифа Ширзадова

Резюме

РОЛЬ СИНОНИМИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ В ОБРАЗОВАНИИ МЕТАФОР

Данная статья посвящена исследованию роли синонимических парадигм как источника семантического и стилистического потенциала в процессе формирования оригинальных метафор на материале современной азербайджанской прозы. В исследовании применены когнитивно-семантический и контекстуально-стилистический анализ для выявления ключевых механизмов. Исследование подтверждает, что синонимия представляет собой не просто набор равнозначных слов, а структурированную парадигму, в которой периферийные члены обладают решающими стилистическими и экспрессивными оттенками. Именно эти периферийные синонимы, а не нейтральный доминант, играют главную роль в генерации свежих метафорических образов. Используя синоним с более высокой экспрессивной нагрузкой, автор успешно проецирует абстрактное понятие на конкретную, часто физическую, концептуальную область.

Rəyçi: dos. İ.F.Şirinova-Dadaşova